

Research Paper

Practical Means of Benefiting from the Layers of Qur'anic Guidance: A Study of the Verses of Surah al-Baqarah and Selected Sermons from Nahj al-BalaghahSamamad Abdollahi Abed^{*1} , Zahra Noorai Gharabagh²

¹ Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran, s1.abdollahi@yahoo.com

² Master of Arts, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Al-Zahra University, Urmia, Iran, znooraligharebagh@gmail.com

[10.22080/qhs.2026.6545](https://doi.org/10.22080/qhs.2026.6545)

Received:

October 31, 2025

Accepted:

February 20, 2026

Available online:

March 16, 2026

Extended Abstract**1. Introduction**

The Holy Qur'an possesses multiple layers of guidance, and benefiting from them requires deep understanding and practical adherence to its teachings. Certain causes and obstacles may strengthen or weaken one's understanding of and benefit from its verses.

This study focuses on the practical means of benefiting from the layers of Qur'anic guidance, with particular emphasis on Surah al-Baqarah and selected sayings from *Nahj al-Balaghah*. It

aims to clarify these means and to answer the question of why the degree to which people benefit from Qur'anic guidance is not the same.

This topic is important because, although the Qur'an is the same for all, people benefit from its guidance to different degrees. This study therefore examines the causes of this difference, with particular attention to practical factors alongside cognitive ones.

Although the subject has been discussed in a scattered manner in exegetical, hadith, and theological works,

***Corresponding Author:** Samamad Abdollahi Abed

Address: Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran.

Email: s1.abdollahi@yahoo.com

no comprehensive study appears to have examined all of these factors together.

Being a "Guide" is one of God's active attributes and encompasses all creatures; however, each being is guided in accordance with its nature. Among them, only humans and jinn possess free will and can, through their choices, bring about positive or negative consequences in their destiny.

2. Methods

This research is documentary and library-based. It was conducted using note-taking techniques and a descriptive-analytical method, through reference to the verses of Surah al-Baqarah and selected statements of Imam Ali (peace be upon him) in *Nahj al-Balaghah*.

3. Results

Actions, thoughts, and even intentions all have effects. Guidance and misguidance are likewise the results of prior causes. The Qur'an is the Book of guidance and contains within itself the answers to questions concerning the path of guidance. Through deep reflection and acting upon its teachings, a person can increase his or her share of its guidance.

The Prophet and the Ahl al-Bayt also stand in the position of explicating the Qur'an. Imam Ali, introduced by the Prophet as the most knowledgeable among the Companions in religious matters, is therefore a key source through whom one may benefit from Qur'anic teachings by referring to hadith and exegetical texts.

According to the findings, alongside cognitive factors such as knowledge, certainty, and faith, practical means such as worship, remembrance of God, righteous deeds, unity, and proper engagement with and adherence to the

Qur'an also play a significant role in benefiting from its guidance.

Avoiding distortion, refraining from accepting only parts of religion, and practicing asceticism (*zuhd*) also lead to the subtler forms of Qur'anic guidance. Taqwa, according to Imam Ali, is the principle of benefiting from the Qur'an and the connecting link between theoretical faith and the practical guidance of the Qur'an.

Benefiting from the guiding teachings of the Qur'an itself is also among these factors. Within the framework of this initial guidance, God sent the Prophet to recite the verses, purify souls, and teach the Book and wisdom. These functions prepare the ground for understanding the Qur'an, and accepting them leads to increased knowledge and greater benefit from Qur'anic guidance.

Divine will govern creation and human guidance. God has given people fitrah, reason, and revelation to lead them toward faith and righteous conduct; yet benefiting from the Qur'an depends on human receptivity: those who follow the Qur'an and the Infallibles move toward perfection, while those dominated by their desires remain deprived.

The Qur'an and hadith identify patience as one of the principal pillars of guidance and a source of goodness, because the path of truth is difficult, and patience is a condition for guidance and for receiving unseen divine assistance. Success, whether on the individual or social level, is likewise impossible without patience.

Because of their infallibility and direct connection to revelation, the Infallibles possess a deeper understanding of the Qur'an than ordinary people. Their explanations enrich Qur'anic

understanding, and Imam Ali's description of the Prophet's Household as the leaders of truth and guidance highlights their central role in interpreting the Qur'an and realizing its guidance.

4. Conclusion

Divine guidance may be divided into three categories:

1, universal ontological guidance, which encompasses all beings.

2, legislative guidance, which is specific to free-willed beings and is attained through revelation, though the possibility of misguidance also exists alongside it as a result of ego-driven tendencies.

After legislative guidance is given, those who knowingly accept and follow it become worthy of further guidance, whereas those who reject the truth are left to sink deeper into misguidance through punitive abandonment or *istidraj*.

References

The Holy Qur'an, trans. Muhammad Mahdi Fooladvand.

Nahj al-Balaghah, trans. Muhammad Dashti.

Amadi, Abd al-Wahid. (1378 SH). *Ghurur al-Hikam wa Durar al-Kalim*, trans. Hashem Rasouli Mahallati, Tehran: Daftar-e Nashr-e Farhang-e Islami.

Ibn Abi al-Hadid, Abd al-Hamid. (1363 SH). *Sharh Nahj al-Balaghah*, Qom:

Funding

There is no funding support for this research.

Authors' Contribution

A. Samad Abdollahi Abed — Associate Professor, Department of Qur'anic Sciences and Hadith, Faculty of Theology, Shahid Madani University of Azerbaijan — Corresponding Author.

B. Zahra Nourali Qareh-Bagh — M.A. in Qur'anic Sciences and Hadith, Alzahra University Urmia Branch.

Conflict of Interest

The authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

The authors would like to thank the Editor-in-Chief and the journal staff, especially Dr. Seyyedeh Zeynab al-Sadat Hosseini.

Ayatollah Mar'ashi Najafi Library Publications.

Javadi Amoli, Abdullah. (1378 SH). *Tasnīm: Tafsir-e Qur'an-e Karim*, Qom: Nashr-e Esra.

Tabataba'i, Muhammad Husayn. (1393 AH). *Tafsir al-Mizan*, Beirut: Mu'assasat al-A'lami li'l-Matbu'at.

علمی

اسباب عملی بهره‌مندی از لایه‌های هدایت‌گری قرآن؛ با نگاهی به آیات سورۀ بقره و خطبه‌هایی از نهج‌البلاغه

صمد عبداللّهی عابد^{*۱}، زهرا نور علی قره باغ^۲

^۱ دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران، s1.abdollahi@yahoo.com
^۲ کارشناس ارشد، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء(س)، ارومیه، ایران، znooraligharebagh@gmail.com

doi [10.22080/qhs.2026.6545](https://doi.org/10.22080/qhs.2026.6545)

چکیده

در این جستار، به بررسی اسباب عملی بهره‌مندی از لایه‌های هدایت‌گری قرآن؛ با نگاهی به آیات سورۀ بقره و خطبه‌هایی از علی(ع) در نهج‌البلاغه پرداخته شده است. ضرورت پرداختن به این موضوع بدان جهت است که با وجود یکسان‌بودن آیات قرآن برای همگان، بهره‌مندی‌های هدایتی افراد در یک اندازه نیست و این چرایی، نویسندگان را بر آن داشت تا اسباب آن را جست‌وجو کنند. به منظور انجام این پژوهش، عوامل بهره‌مندی از لایه‌های هدایت‌گری قرآن از دیدگاه قرآن و نهج‌البلاغه بررسی شده است که در یک تقسیم‌بندی کلی، آن‌ها به دو عامل معرفتی و عملی تقسیم شده که نویسندگان، پس از یادآوری عوامل معرفتی هدایت‌افزایی که در مقالی مستقل بدان پرداخته می‌شود، مصادیق اسباب عملی را در این مقاله، مدنظر قرار داده‌اند. روش این پژوهش، توصیفی تحلیلی است که با مراجعه به آیات سورۀ بقره و برخی فرمایشات علی(ع) در نهج‌البلاغه و تفاسیر آن‌ها به انجام رسیده است. براساس یافته‌های این پژوهش، علاوه بر عوامل معرفتی، همچون شناخت، یقین و ایمان که پرداختن به آن‌ها فرصتی مستقل می‌طلبد، اسباب دیگری؛ همچون عبادت، عمل صالح، وحدت و برخورد صحیح با قرآن در میدان عمل، در این بهره‌مندی کارسازند. در کنار اسباب مذکور، موانعی نیز از بهره‌مندی از این سُفرۀ هدایت‌گری قرآن، بازمی‌دارند که شایسته است در پژوهش دیگری به انجام رسد.

تاریخ دریافت:

۹ آبان ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۰ اسفند ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۲۵ اسفند ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

اسباب عملی هدایت‌گری؛ قرآن؛ سورۀ بقره؛ نهج‌البلاغه

* نویسنده مسئول: صمد عبداللّهی عابد

آدرس: دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران.

ایمیل: s1.abdollahi@yahoo.com

۱ مقدمه

رجبی، مجله معرفت، شماره ۲۴ که به اهداف قرآن در سه بعد بینش و گرایش و عمل پرداخته است.

۳- کتاب "هدایت و ضلالت از منظر قرآن با درآمدی بر تفسیر موضوعی قرآن"، نوشته دکتر صمد عبداللّهی عابد، دانشیار دانشگاه شهید مدنی آذربایجان که توسط انتشارات دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، در تبریز و در سال ۱۳۹۸ ش چاپ شده است.

۳ نوآوری

هرچند به‌طور پراکنده، موضوع مورد بحث در تفاسیر و کتب روایی و اعتقادی به بحث گذاشته شده است؛ ولی تاکنون، مقاله یا رساله و کتابی جامع با فراگیری تمام عوامل، نگاشته نشده که امید است که این نوشته بتواند این خلأ را تا حدودی پر کند.

۴ مفهوم بهره‌مندی

هر پدیده‌ای برای تحقق هدفی خاص، آفریده شده و بهره‌مندی واقعی، زمانی حاصل می‌شود که مطابق همان هدف، از آن استفاده شود. انسان نیز آفریده الهی است و آفرینشش، بیهوده نیست؛ بلکه برای رسیدن به کمال و استحقاق نعمت‌های همیشگی آخرت، خلق شده است. بهره‌مندی انسان از این هدف، دارای مراتب گوناگونی است و تحقق آن، نیازمند طی مراحل چون توجه به مقصد آفرینش و دوری از غفلت‌های دنیوی است.

روایات پیامبر(ص) و علی(ع) تأکید می‌کنند که انسان نه برای سود رساندن به خدا؛ بلکه برای نفع و سعادت خود، آفریده شده و با اطاعت الهی، شایستگی بهشت را می‌یابد. هدایت الهی نیز امری تدریجی و دارای مراتب مختلف است و خدا هر موجودی را متناسب با شأنش هدایت می‌کند. در این میان، انسان و جن به‌جهت مختار بودنشان، توان انتخاب میان حق و باطل را دارند و این انتخاب‌ها، سرنوشت و پیامدهای مثبت یا منفی آنان

قرآن کریم لایه‌های متعددی از معنا و هدایت دارد که بهره‌مندی از آن‌ها افزون بر تلاوت، نیازمند فهم عمیق و التزام عملی به تعالیم الهی است. در این مسیر، اسباب و موانع فردی و اجتماعی وجود دارد که می‌تواند فهم و بهره‌گیری از آیات قرآن را تقویت و یا تضعیف کند. شناسایی این عوامل، نقشی اساسی در نزدیک‌شدن فرد و جامعه به اهداف الهی قرآن و تحقق عملی آن دارد.

این پژوهش با تمرکز بر اسباب عملی بهره‌مندی از لایه‌های هدایت‌گری قرآن، و با محوریت سوره بقره و برخی احادیث نهج‌البلاغه، می‌کوشد نشان دهد که چه اعمالی زمینه بهره‌گیری بهینه از قرآن را فراهم می‌کند. هدف، تبیین اسباب فهم و بهره‌مندی از لایه‌های ثانویه هدایت قرآن و پاسخ به این پرسش است که چرا میزان بهره‌مندی انسان‌ها از هدایت قرآنی یکسان نیست.

فرضیه پژوهش بر آن است که قرآن، کتاب هدایت همگانی است؛ اما دستیابی به مراتب بالاتر هدایت، نیازمند ایمان، عمل صالح، معرفت، تقوا، یقین و صبر است که برخی، به‌سبب برخورداری از این ویژگی‌ها، شایستگی دریافت هدایت افزون‌تر را می‌یابند.

۲ پیشینه پژوهش

پیرامون "عوامل بهره‌مندی از لایه‌های هدایت‌گری قرآن"، مقاله یا پایان‌نامه مستقلی نگارش نشده است؛ اما علاوه بر کتب تفسیری و روایی، کتاب‌ها و مقالاتی با عناوین هدایت و ضلالت نگاشته شده‌اند؛ ازجمله:

۱- کتاب "هدایت در قرآن"، عبداللّهِ جوادی آملی، جلد ۱۶ تفسیر موضوعی قرآن که به مفهوم هدایت و ضلالت و منشا و مظاهر و انواع آن‌ها پرداخته است.

۲- مقاله "اهداف قرآن و شروط و موانع بهره‌مندی از آن" (۱۳۷۷)، نوشته محمود

قرآن، کتاب هدایت است و پاسخ همه پرسش‌های مسیر هدایت را در خود دارد، انسان می‌تواند با ژرف‌نگری و عمل به تعالیم آن، بهره‌مندی خود از هدایت قرآنی را روزبه‌روز بیشتر کند.

پیامبر(ص) و اهل بیت ایشان(ع) نیز در مقام تبیین قرآن، قرار دارند و علی(ع) در میان اهل بیت(ع) از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و پیامبر(ص) ایشان را اعلم صحابه در امور دینی و به همراه قرآن (ر.ک: خوارزمی، ۱۴۱۷ق، ص ۴۰؛ حلی، ۱۳۷۰ق، ص ۱۵۰؛ متقی هندی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۱، ص ۶۱۵؛ ابن‌رویش، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۷۱) معرفی کرده است و بزرگان صحابه نیز به این مطلب اذعان دارند (ر.ک: ابن‌عساکر، ۱۴۱۵ق، ج ۴۲، ص ۴۰۷؛ ابن‌اثیر جزری، ۱۴۰۹ق، ج ۴، ص ۹۶؛ ابن‌عبدالبر، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۲۰۷). خود علی(ع) هم به اعلمیت خود و مقام پاسخ‌گویی مطلق سؤالات؛ مخصوصاً سؤالات قرآنی تصریح کرده‌اند (ر.ک: محمودی، بی‌تا، ج ۲، ص ۶۸۱ از تاریخ دمشق، ج ۳۸، ص ۵۹، و در ط ۱، ج ۳، ص ۲۲) که با مراجعه به متون روایی و تفسیری، می‌توان تعالیم قرآنی ایشان را فراگرفت و با وقوف به جایگاه تفسیری آن حضرت، خود را از تعالیم ایشان بهره‌مند ساخت (ر.ک: عبداللّهی عابد و ناصح، ۱۳۹۴ش، مقاله "جایگاه علی(ع) در تفسیر قرآن"، دوفصل‌نامه تفسیرپژوهی، کل مقاله؛ بدین جهت، برای آشنایی با عوامل بهره‌مندی، علاوه بر استفاده از خود قرآن، شایسته است که در این جستار، از فرمایشات آن حضرت در خطبه‌های نهج البلاغه نیز بهره‌مند شد.

۵/۱ اسباب عملی بهره‌مندی از لایه‌های هدایت‌گری قرآن

علاوه بر عوامل معرفتی که نقش بنیادین در بهره‌مندی از لایه‌های هدایت‌گری قرآن دارند و در جای خود، بحث می‌شود، برخی اعمال رفتاری و عملی نیز، انسان را در مسیر هدایت‌پذیری قرار می‌دهند که به مهم‌ترین نمونه‌های این اعمال که زمینه تحقق و تعمیق هدایت قرآنی را فراهم می‌کنند، پرداخته می‌شود:

را رقم می‌زند. پیامبر(ص) فرمود: «مبادا دنیا و شهوت‌هایش تو را سرگرم نماید؛ چراکه خدا می‌فرماید: آیا پنداشتید که شما را بیهوده آفریده‌ایم و اینکه شما به‌سوی ما بازگردانیده نمی‌شوید؟» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۴، ص ۱۰۵).

امام صادق(ع) نیز فرمود: «خدا بشر را بیهوده نیافریده و آن‌ها را به حال خود واگذار نکرده است؛ بلکه برای نشان دادن قدرت خود و مُکَلَّف کردنشان به اطاعت خود، خلق نمود تا مستحق بهشت شوند و آنان را خلق ننمود که سودی برد و یا دفع ضرری از خود بنماید؛ بلکه آنان را آفریده که به خودشان منفعت برساند و متنعم به نعمت‌های همیشگی آخرتش گرداند» (صدوق، ۱۳۸۵ق، ج ۱، ص ۹).

هدایت الهی دارای مراتب و انواع گوناگونی است؛ برخی جنبه مقدماتی دارند و برخی تکمیلی. "هادی بودن" از اوصاف فعلی خدا است و شامل همه مخلوقات می‌شود؛ با این تفاوت که هر موجود را از جمادات و طبیعت، گیاهان، حیوانات، جن و انسان، متناسب با شأن و ماهیتش، هدایت می‌کند. در میان موجودات، تنها انسان و جن، از موهبت اختیار برخوردارند و می‌توانند میان راه درست و نادرست انتخاب کنند؛ انتخاب‌هایی که پیامدهای مثبت یا منفی در سرنوشت آنان به‌جا می‌گذارد.

۵ عوامل بهره‌مندی از لایه‌های هدایت‌گری قرآن

هیچ رویدادی در جهان، بی‌علت رخ نمی‌دهد؛ هر عمل، اندیشه و حتی نیت انسان، چه آشکار باشد و چه پنهان، اثر درونی یا بیرونی خود را بر جای می‌گذارد. هدایت و گمراهی نیز امری اتفاقی نیست و هر دو، نتیجه علل و مقدمات پیشین‌اند. در نظام هستی، همه چیز بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند.

بر اساس این، لازم است بررسی شود که چرا برخی انسان‌ها از تعالیم قرآن بهره‌مند می‌شوند و برخی از آن محروم می‌گردند؛ تفاوت در ویژگی‌های درونی و رفتاری آنان، عامل این تفاوت است؛ چراکه

۵/۱/۱ عبادت

عبادت در لغت به معنای اظهار فروتنی و نهایت فرمانبرداری از خداوند است (ر.ک: راغب اصفهانی، ۱۴۱۶ق، ماده عبد، ص ۵۴۰) و در اصطلاح فقهی، به مجموعه اعمالی گفته می‌شود که شارع مقدس برای اصلاح و سامان بخشی به امور آخرت انسان، تشریع کرده است. عبادت، دارای اقسام گوناگون است و هر نوع از آن، آثار و برکات خاص خود را در زندگی مادی و معنوی انسان به همراه دارد (ر.ک: مروج، ۱۳۷۹ش، ص ۳۴۳) و اقسام متعددی دارد که هرکدام آثاری را در بردارند.

بر پایه آیه: «وَأَسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ» (بقره/۴۵)، هرچه میزان خشوع، افزایش یابد، ظرفیت دریافت هدایت از نماز و قرآن نیز بیشتر می‌شود. همچنین مطابق آیه: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ... لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ» (بقره/۲۱)، عبادت وسیله‌ای برای دستیابی به تقواست؛ بدین معنا که عبادت، هدف واسطه‌ای است که انسان از طریق آن، به مرتبه بالاتر پرهیزکاری می‌رسد. خود تقوا نیز زمینه‌ساز هدایت ثانوی و بهره‌مندی عمیق‌تر از معارف قرآنی است (ر.ک: قرائتی، ۱۳۸۳ش، ج ۱، ص ۷۳) و اینکه فرمود: «لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ آگاهی است که پرستش خدا، بنده را به تقوی و از تقوی به دوستی حق و از دوستی حق، به پیروزی جاودانه می‌رساند (ر.ک: میبدی، ۱۳۵۲ش، ج ۱، ص ۱۴).

براساس آموزه‌های سورة بقره، عبادت و صبر، تنها ابزار آرامش بخشی روح نیستند؛ بلکه نقش مهمی در رشد معرفتی و تعمیق فهم قرآنی انسان دارند. نهج البلاغه نیز با تأکید بر بُعد درونی عبادت، آن را وسیله‌ای برای گشودن چشم دل، تقویت خرد و دریافت ژرف‌تر هدایت الهی معرفی می‌کند. علی (ع) عبادت را فراتر از اعمال ظاهری دانسته و آن را راهی برای روشن شدن باطن انسان و آمادگی برای پذیرش هدایت حقیقی می‌شمارد. در ادامه، نمونه‌های برجسته‌ای از این تعالیم در نهج البلاغه بررسی می‌شود.

الف- براساس حکمت ۱۴۵ نهج البلاغه، عبادت زمانی سودمند است که با نیت خالص و پیوند قلبی همراه باشد؛ وگرنه، روزه و شب‌زنده‌داری، تنها به گرسنگی و بی‌خوابی می‌انجامد. علی (ع) در این سخن، "زیرکان" را ستوده است؛ یعنی عارفانی که عباداتشان بر پایه معرفت و باور درست، استوار است. چنین عبادتی چون درختی ریشه‌دار و پایدار است؛ درحالی‌که عبادت کسانی که شناخت صحیح از خدا ندارند، بی‌ثمر و جاهلانه خواهد بود؛ همانند عبادات نادرست اهل کتاب (ر.ک: مهدوی دامغانی، ۱۳۷۴ش، ج ۷، ص ۳۶۰).

ب- حکمت ۲۳۴ نهج البلاغه، سه نوع عبادت را برمی‌شمارد: عبادت بازرگانان که از سر امید به پاداش است، عبادت بردگان که از ترس کیفر انجام می‌گیرد و عبادت آزادگان که برای شکر نعمت، صورت می‌پذیرد. ارزشمندترین مرتبه، عبادت آزادگان است؛ مقامی که کمتر انسان‌ها به آن می‌رسند (ر.ک: همان، ج ۸، ص ۳۵) این نوع عبادت، خدا را در جایگاه شایسته‌اش قرار می‌دهد و سودمندترین شکل پرستش محسوب می‌شود (ر.ک: ابن ابی الحدید، ۱۳۶۳ش، ج ۱۹، ص ۶۸).

عبادت در قرآن، انواع گوناگونی دارد که از مهم‌ترین آن‌ها، نماز و زکات است. این دو عبادت، همواره در کنار هم ذکر شده‌اند تا بیانگر پیوند میان عبادت فردی و اجتماعی باشند. قرآن در آیات ۳ تا ۵ بقره، پس از اشاره به ایمان به غیب که عامل معرفتی هدایت است، از اقامه نماز و ایتای زکات به عنوان دو عامل عملی بهره‌مندی از هدایت قرآنی یاد می‌کند. سپس سه عامل دیگر نیز برای تکمیل نظام ایمان، معرفی می‌شود: ایمان به قرآن، ایمان به کتاب‌های آسمانی پیشین و یقین به آخرت؛ بدین ترتیب، نماز و زکات، دو ستون اصلی در مسیر فعال‌سازی لایه‌های هدایت‌گری قرآن‌اند؛ نخست پیوند مستقیم انسان با خدا و دوم پیوند او با جامعه مؤمنان (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۷۸ش، ج ۲، ص ۱۵-۱۳).

براساس آیه ۱۵۲ بقره، شکرگزاری از مصادیق روشن ذکر خداست: «فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ». این آیه، بیانگر قاعده‌ای دوسویه است: یاد خدا از جانب بنده، یاد الهی از جانب خدا را در پی دارد و در مقابل، خداوند روشنایی دل و ذکر خاص خود را به کسانی که از یاد او غافل‌اند، افزوده نمی‌کند.

همین معنا در آیه ۶۷ توبه، درباره منافقان با تعبیر «تَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ» بیان شده است؛ یعنی چون خدا را از یاد بردند، خدا نیز توفیق یاد، بصیرت و روشنایی قلب را از آنان سلب کرد و در نتیجه، دچار قساوت و کوردلی قلبی شدند (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۸۴ش، ج ۷، ص ۵۲۳).

ازاین‌رو، ذکر خدا سبب بیداری دل و خروج از غفلت می‌شود؛ انسانی که پیوسته خدا را یاد می‌کند، نسبت به کردار و سرانجام خویش، هوشیارتر است و این هوشیاری، مقدمه و شرط اساسی هدایت به‌شمار می‌آید.

افزون بر این، ذکر الهی مانع گناه و زمینه‌ساز تقوا است؛ زیرا دل یادآگاه، کمتر اسیر وسوسه می‌شود و از آنجاکه گناه از عوامل اصلی گمراهی است، ترک گناه در پرتو ذکر، انسان را در مسیر هدایت پایدار قرار می‌دهد.

۵/۱/۳ عمل صالح

ایمان و عمل صالح، دو عامل اساسی در بهره‌مندی انسان از لایه‌های هدایت‌گری قرآن هستند. ایمان، نقش معرفتی دارد و باور درست را شکل می‌دهد؛ درحالی‌که عمل صالح، نقش عملی ایفا می‌کند و ایمان را عینیت می‌بخشد. این دو، مکمل یکدیگرند و هر یک، بدون دیگری، فاقد کارکرد است. بهره‌مندی واقعی از قرآن، صرفاً با تلاوت، حاصل نمی‌شود؛ بلکه با عمل به دستورات آن، تحقق می‌یابد و ثمره نهایی آن، هدایت، ورود به بهشت و خلود در آن است.

آیات متعددی، این پیوند را تبیین می‌کنند؛ همانند آیه ۲۵ بقره که به کسانی که ایمان آورده و

در آیه ۱۷۷ بقره نیز قرآن مفهوم "بر" یا نیکوکاری را از ظواهر عبادی مانند توجه به قبله، فراتر می‌برد و آن را در سه عرصه اعتقاد، اخلاق و عمل صالح تعریف می‌کند. نیکوکاری راستین در ایمان به خدا، روز آخرت، فرشتگان، کتاب‌های آسمانی و پیامبران، و نیز در رفتارهای اجتماعی همچون انفاق مال به خویشاوندان، یتیمان، نیازمندان و در راه‌ماندگان، جلوه می‌کند؛ ازاین‌رو، تقوا نقطه تلاقی ایمان، اخلاق و عمل است و امری صرفاً درونی نیست؛ بلکه نمود بیرونی در رفتار دارد.

در این آیه، انفاق مال با وجود دوست داشتن آن، به‌عنوان برترین مرتبه نیکي، یاد شده است؛ زیرا نشانه غلبه انسان بر دلبستگی‌های دنیوی است. صالحان از آن رو شایسته مقام صبر و صدق شمرده می‌شوند که به تمام کمالات اعتقادی، اخلاقی و عملی آراسته‌اند (ر.ک: جوادی آملی، ۱۴۳۶ق، ج ۹، ص ۷۴-۷۵).

قرآن در آیه ۲۶۵ بقره نیز ارزش انفاق را با تشبیه به باغی در زمین بلند، نشان می‌دهد که باران رحمت الهی بر آن دو برابر محصول می‌دهد؛ زیرا انفاق برای رضای خدا و تثبیت نفس، سبب رویش معنوی و ثبات روح است. بدین ترتیب، یاد خدا از طریق انفاق و عبادت، سرچشمه آرامش و پایداری در زندگی می‌شود.

در نتیجه، نمازگزار با پیوند میان معنویت و مادیت، از ارتباط با خدا، نیرویی می‌گیرد که در عرصه دنیا به عمل صالح تبدیل می‌شود؛ یعنی مزرعه دنیا را با بذر ایمان، عبادت و انفاق، آباد می‌کند (ر.ک: همو، ۱۳۷۸ش، ج ۲، ص ۱۷۷).

۵/۱/۲ یاد خدا (ذکر)

یاد خدا پیوندی ژرف و بنیادین با هدایت انسان دارد. قرآن و روایات معصومان (ع) تأکید می‌کنند که ذکر الهی، صرفاً عامل آرامش روانی نیست؛ بلکه زمینه‌ساز هدایت حقیقی و بینایی قلب است (ر.ک: کلینی، ۱۳۶۳ش، ج ۲، ص ۵۰۰؛ آمدی، ۱۳۷۸ش، ج ۱، ص ۴۳۰-۴۲۹).

مستقیم، استوار می‌سازد. چنین افرادی، به سبب پذیرش حق، از هدایت ویژه برخوردار می‌گردند (ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۱ش، ج ۲، ص ۹)؛ یعنی هرکس را که قابلیت آن را دارد، به راه هدایت و نجات در دنیا و آخرت راهنمایی کند (ر.ک: سبزواری، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۲۵۳).

در مکتب اهل بیت (ع)، وحدت همواره عامل پیروزی و نجات و تفرقه، عامل سقوط و نابودی معرفی شده است. علی (ع) در خطبه ۱۶۶ نهج البلاغه با اشاره به تجربه تاریخی مسلمانان، تصریح می‌کند که جدایی از اصل توحید و فروغلتیدن در تفرقه، ریشه انحطاط امت است؛ در مقابل، پایبندی به وحدت توحیدی، زمینه ساز الفت الهی و بازگشت قدرت جمعی مسلمانان است.

امام (ع) در این خطبه، از یک سو به سرنوشت یاران حق اشاره می‌کند که با حفظ پیوند خود با توحید، به کامیابی رسیدند و از سوی دیگر، به سرنوشت بنی‌امیه می‌پردازد که بر اثر تفرقه، انحراف و گسست از ریشه‌های اصیل دینی، دچار فروپاشی و هلاکت شدند. تاریخ نیز نشان داد که پیروان مکتب اهل بیت (ع) با حفظ وحدت، سرانجام بساط سلطه بنی‌امیه را برچیدند و آنان، پس از اقتدار ظاهری، همه داشته‌های خود را از دست دادند.

۵/۱/۵ پرهیز از تحریف و پذیرش جزئی دین

آیه ۸۵ بقره با تعبیری تند و هشداردهنده، پدیده "ایمان گزینشی" را نکوهش کرده، می‌فرماید: «أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَ تَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ...». سیاق آیه ناظر به برخی رفتارهای نادرست یهودیان و بنی‌اسرائیل است که در مواجهه با تورات، بخش‌هایی را می‌پذیرفتند و بخش‌هایی را رد می‌کردند؛ اما پیام آیه، اختصاص به آنان ندارد و قاعده‌ای عام برای همه مؤمنان به شمار می‌رود.

قرآن با این بیان، روشن می‌کند که پذیرش ناقص و سلیقه‌ای دین، پیامدی جز خزی در دنیا و عذاب شدید در آخرت ندارد. چنین رویکردی، نوعی تحریف عملی دین است؛ زیرا دین الهی، مجموعه‌ای

عمل صالح انجام داده‌اند، بشارت به بهشت جاودان می‌دهد. این پاداش، نتیجه بهره‌مندی بهینه از نقش هدایت‌گری قرآن است (ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۳۸۷ش، ج ۱، ص ۱۷۹-۱۷۷).

آیه ۶۲ بقره نیز وعده می‌دهد که مؤمنان نیکوکار، نزد پروردگارشان اجر دارند و دچار خوف و خزن نمی‌شوند. هرچند در این آیه از بهره‌مندی به صورت مستقیم سخن نرفته، اما امنیت روانی و پاداش الهی، نشانگر بهره‌مندی عمیق از هدایت قرآنی است. (ر.ک: همان، ص ۲۷۴).

در آیه ۸۲ بقره نیز ایمان در کنار عمل صالح، شرط ورود به بهشت جاودانه معرفی شده است. خلود در بهشت، خود گواهی روشن بر آن است که این گروه، از لایه‌های هدایت الهی و تعالیم قرآن به درستی بهره برده‌اند.

۵/۱/۴ وحدت

یکی از مصادیق مهم عمل صالح اجتماعی، وحدت و انسجام امت اسلامی است؛ عاملی که در کنار سایر مؤلفه‌های فردی و اجتماعی، نقش بنیادینی در رهنمونی جامعه اسلامی و بهره‌مندی از هدایت‌گری قرآن ایفا می‌کند. وحدت، نه تنها یک فضیلت اجتماعی؛ بلکه راهبردی قرآنی برای حفظ دین و تقویت جامعه ایمانی است.

آیه ۲۱۳ بقره با بیان: «كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً» به این حقیقت، اشاره دارد که انسان‌ها در آغاز، بر دین واحد و فطرت خدانشناسی بودند؛ اما بر اثر انگیزه‌های ستم‌محور و خودخواهانه، دچار اختلاف شدند. بر همین اساس، بعثت پیامبران و نزول کتاب الهی برای رفع اختلاف و بازگرداندن جامعه به وحدت توحیدی صورت گرفت (ر.ک: طبرسی، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۲۰۳).

عبارت "وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ" نیز ناظر بر نبود تبعیض در هدایت الهی است؛ بدین معنا که هرکس با نیت پاک و روحیه تسلیم‌پذیری در برابر حق، گام بردارد، مشمول هدایت می‌شود و به بصیرتی دست می‌یابد که او را در مسیر صراط

از منظر نهج‌البلاغه، زُهد نه یک انزواطلبی اجتماعی؛ بلکه نظامی ارزشی است که انسان را از تعلّقات زائد آزاد می‌سازد. این آزادی درونی، به تعبیر امیرمؤمنان(ع)، به آزادی عقل و دل که شرط لازم برای درک هدایت‌های دقیق و لطیف قرآن و التزام عملی به آن‌هاست، می‌انجامد.

۵/۱/۷ برخورد شایسته با قرآن

برخورد شایسته با قرآن، شرط اصلی بهره‌مندی بهینه از هدایت آن است. به تعبیر علی(ع)، قرآن در میان مردمی که با جهل و گمراهی زندگی می‌کنند یا خوار شمرده می‌شود، اگر درست خوانده نشود و یا در صورت تحریف، به کالایی به‌ظاهر گران‌بها تبدیل می‌گردد (ر.ک: نهج البلاغه، خطبه ۱۷/۱۶ و خطبه ۱۴۵، بند ۲۵۸).

برخورد درست با قرآن، یعنی پذیرش آگاهانه و پرهیز از عناد؛ زیرا آیات قرآن از سوی خدای حکیم، صادر شده و همگی حق و در راستای هدف اصلی قرآن، یعنی هدایت انسان قرار دارند. چنین مواجهه‌ای زمینه بهره‌مندی واقعی و عمیق از قرآن را فراهم می‌کند که می‌توان مصادیقی را برای آن بر شمرد:

۵/۱/۷/۱ سکوت و گوش‌سپردن قلبی به قرآن

تنها دل‌هایی که از سُلطه شیطان و خواهش‌های نفسانی رها شده و در اختیار صاحب خویش‌اند، توان دریافت نور وحی را دارند؛ ازاین‌رو، دل‌های مرده، هرچند شنونده آیات باشند، از هدایت بی‌بهره می‌مانند؛ اما دل‌های زنده با ایمان و تقوا، هدایت‌پذیر و در برابر وسوسه‌ها، هوشیارند.

بر همین اساس، علی(ع) قرآن را بی‌نیازکننده حقیقی و نسخه شفابخش انسان، معرفی می‌کند و تأکید دارد که باید برای درمان، اصلاح و یاری‌جستن در سختی‌ها به قرآن رجوع کرد؛ نه صرفاً برای قرائت ظاهری (ر.ک: خطبه ۱۷۶ نهج‌البلاغه، بخش سوم).

۵/۱/۷/۲ انس شبانه با قرآن

علی(ع) در خطبه ۱۹۳ نهج‌البلاغه، پرهیزکاران را کسانی معرفی می‌کند که شب‌ها به نماز می‌ایستند

همانگ و هدمند است و جداسازی گزینشی آموزه‌های آن، تعادل هدایت‌بخش آن را بر هم می‌زند.

از منظر هدایت قرآنی، کسی که تنها بخشی از دین را می‌پذیرد، مسیر هدایت را ناقص می‌پیماید؛ دین تحریف‌شده، توان هدایت کامل انسان را از دست می‌دهد و اگر این کنارگذاشتن بخشی از دین، آگاهانه باشد، به تدریج به عناد درونی می‌انجامد که نتیجه آن، قساوت قلب نسبت به نور هدایت است.

۵/۱/۶ زُهد در دنیا

علی(ع) در حکمت ۴۳۹ نهج‌البلاغه، حقیقت زُهد را در دو تعبیر قرآنی، خلاصه کرده، می‌فرماید: «لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ». براساس این بیان، زُهد آن است که انسان، نه بر آنچه از دست داده، دچار حسرت شود و نه نسبت به آنچه به دست آورده، دچار سرمستی گردد. کسی که این دو حالت را مهار کند، تمام زوایای زُهد را رعایت کرده است.

بر این مبنا، زُهد اثر مستقیم در خلوص نیت و صفای باطن دارد؛ زیرا دلی که از دلبستگی‌های افراطی دنیوی رهاست، آمادگی بیشتری برای پذیرش هدایت قرآنی دارد. زاهد، دنیا را هدف نهایی نمی‌داند؛ بلکه آن را وسیله‌ای برای رسیدن به کمال می‌شمارد؛ از این رو، بهتر می‌تواند خود را وقف عمل به آموزه‌های قرآن کند؛ نه اسیر ظواهر فریبنده و لذت‌های زودگذر آن.

درعین‌حال، زُهد به معنای ترک دنیا یا دل‌بریدگی مطلق از آن نیست؛ چنانکه از علی(ع) نقل شده است که زُهد، این نیست که مالک چیزی نباشی؛ بلکه آن است که چیزی مالک تو نشود (ر.ک: صدر، ۱۳۷۸ش، ص ۷۶؛ عاملی، ۱۴۲۶ق، ج ۸، ص ۲۵۷).

بر اساس این، ممکن است انسان در متن زندگی اجتماعی، شاغل، ثروتمند یا برخوردار از نعمات باشد؛ اما زاهدانه زندگی کند؛ مشروط بر آنکه دل او اسیر این امور نباشد.

این توصیه‌ها نشان می‌دهد که تفقه قرآنی، چیزی جز تبدیل آیات الهی به بینش اخلاقی، رفتاری و تاریخی در زندگی انسان نیست.

۵،۱،۷،۵ تفکر در قرآن

تفکر در فرهنگ اسلامی، جایگاهی بنیادین دارد و قرآن و امیرمؤمنان علی(ع) آن را نشانه حیات دل می‌دانند. قرآن، "اولوالالباب" را کسانی معرفی می‌کند که در آفرینش آسمان‌ها و زمین می‌اندیشند (ر.ک: آل عمران/۱۹۱)؛ زیرا یاد خدا وقتی ثمربخش است که همراه با تفکر باشد و تفکر جدا از یاد خدا نیز به هدایت نمی‌انجامد (ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ش، ج ۳، ص ۲۱۵) و یکی از عبادات بزرگ، تفکر در مصنوعات الهی و ریزه‌کاری‌ها در مخلوقات است (ر.ک: طیب، ۱۳۸۵ش، ج ۳، ص ۴۵۸).

علی(ع) قرآن را چراغ هدایت و نور الهی معرفی می‌کند و تأکید دارد که باید با تدبّر، آن را «به سخن آورد» (خطبه ۱۳۳)؛ زیرا گرچه خود قرآن سخن نمی‌گوید؛ اما سرشار از معارف هدایت‌گر است (ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۳۸۵ش، ج ۶، ص ۱۹۴-۱۹۳)؛ ازاین‌رو، قرآن با تبیین آیات، مثال‌ها و یادآوری‌های مکرر، انسان را به اندیشیدن و تذکر فرامی‌خواند تا زمینه هدایت واقعی فراهم شود.

۵،۱،۷،۶ شناخت قرآن با قرآن

تفسیر قرآن به قرآن از کهن‌ترین و اصیل‌ترین روش‌های تفسیری است که توسط معصومان(ع)، به‌ویژه علی(ع)، به‌کار گرفته شده است. ایشان، قرآن را کتابی معرفی می‌کند که آیات آن با یکدیگر سخن می‌گویند و یکدیگر را تفسیر و تأیید می‌کنند (ر.ک: خطبه ۱۳۳ نهج‌البلاغه، بند ۲۴۵)؛ ازاین‌رو، فهم صحیح قرآن در گرو پیوند آیات با یکدیگر است (ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۵ش، ج ۵، ص ۴۸۰-۴۷۶).

بر اساس این، یکی از مصادیق مهم برخورد شایسته با قرآن، کنار هم نهادن آیات هم‌موضوع و تشکیل "خانواده قرآنی آیات" است که موجب دستیابی به لایه‌های درونی معارف قرآن می‌شود.

و قرآن را با تدبّر و تفکر تلاوت می‌کنند و آن را داروی دردهای روحی خویش می‌یابند. برنامه شبانه آنان، سرشار از خودسازی، آموختن معارف الهی و تقرب به خداست. سکوت و آرامش شب، زمینه فهم عمیق قرآن را فراهم می‌سازد و چنین سلوکی، تأثیر مستقیم بر بهبود برنامه‌ها و رفتارهای روزانه انسان دارد (ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۵ش، ج ۷، ص ۵۵۱، ۵۵۴ و ۵۵۵).

۵،۱،۷،۳ پرهیز از سطحی نگری

کسی که به ظاهر قرآن بسنده کند، از عمق هدایت آن، محروم می‌ماند. علی(ع)، قرآن را دارای ظاهری زیبا و باطنی ژرف و پایان‌ناپذیر معرفی می‌کند که شگفتی‌ها و اسرارش همواره ادامه دارد (ر.ک: نهج‌البلاغه/ خطبه ۱۸).

بر اساس این، قرآن دو لایه اصلی دارد:

۱. ظاهر قرآن، شامل الفاظ، نظم زبانی، موسیقی آیات و زیبایی‌های ادبی

۲. باطن قرآن که مشتمل بر معارف عمیق، حکمت‌های نهفته و معانی ایمانی و ولایی است و دستیابی به باطن قرآن، نیازمند تدبّر، فهم عمیق، تهذیب نفس و خضوع قلبی است.

۵،۱،۷،۴ تفقه در قرآن

علی(ع) تأکید می‌کنند که دانش بدون فهم، قرائت بدون تأمل و عبادت بدون اندیشه، بی‌ثمر است (ر.ک: کلینی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۴۴)؛ ازاین‌رو، دین‌داری واقعی تنها با فهم و تدبّر، معنا می‌یابد. بر اساس این، کسب معرفت دینی، راه ورود به بهره‌گیری درست از قرآن و تشخیص حق از باطل است.

تفقه در قرآن از مهم‌ترین مصادیق برخورد شایسته با آن است. علی(ع) قرآن را "بهار دل‌ها" معرفی می‌کند (ر.ک: خطبه ۱۱۰)؛ همان‌گونه که بهار طبیعت، زمین را زنده می‌کند، قرآن نیز با فهم عمیق و تدبّر، دل‌های خفته را احیا می‌کند.

همچنین امام در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه، راه زنده داشتن دل را موعظه، تقوا، یقین و حکمت می‌دانند.

در روایات تفسیری امیرالمؤمنین(ع)، تفسیر قرآن به قرآن در چند قالب اصلی جلوه دارد:

الف- تفسیر صدر آیه با ذیل آن یا برعکس؛ برای مثال: امام صادق(ع) در تفسیر آیه: «أَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ ... ؛ و آیا خواستار حکم جاهلیت اند؟!» (مائده/۵۰)، از امیرمؤمنان(ع) نقل می‌کند که فرمود: «حکم، دو گونه است؛ حکم خدا و حکم جاهلیت؛ پس هر کس در حکم خدا خطا کند، به حکم جاهلیت، حکم کرده است؛ چراکه خدای عزوجل می‌فرماید: «وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ و کدام حکم از حکم خدا برای اهل یقین، نیکوتر خواهد بود» (مائده/۵۰) (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۷، ص ۴۰۷، ح ۱؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۴۱).

ب- تفسیر یک آیه با آیات دیگر؛ به عنوان نمونه، علی(ع)، واژه «الظالمین» را در آیه: «لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ» (بقره/۱۲۴) به مشرکین معنی کرده و دلیلش، آیه ۱۳ لقمان است که می‌فرماید: «إِنَّ الشَّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ» (حویزی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۲۱، ح ۳۴۴).

ج- پیوند چند آیه برای تبیین مسائل اعتقادی، اخلاقی یا فقهی؛ برای مثال: شیخ طوسی از علی(ع) نقل می‌کند که فرمود: «...وقتی روز قیامت برپا می‌شود، برای نیکوکاران، پاداش حسناتشان را می‌دهند؛ سپس برای هر حسنه‌ای، ده تا هفت صد برابر، پاداش می‌دهند». امیر(ع) برای اثبات گفته خود، به دو آیه: «جَزَاءُ مِنْ رَبِّكَ عَطَاءٌ حَسَبًا؛ [این] پاداشی است از سوی پروردگارت؛ درحالی‌که بخششی حساب شده است» (سباء/۳۶) و «فَأُولَئِكَ لَهُمْ جَزَاءُ الضَّعْفِ بِمَا عَمِلُوا وَ هُمْ فِي الْعُرْفَاتِ آمِنُونَ؛ (سباء/۳۷) استناد کرده‌اند (ر.ک: حویزی، بی‌تا، ج ۵، ص ۴۹۵، ج ۲۹؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۹ق، ج ۷، ص ۳۸۵؛ طوسی، ۱۳۸۴ق: ص ۲۵).

د- تعمیم حکم یک آیه با استناد به آیه‌ای دیگر. برای نمونه، صبر بر والیان امر، بنا بر آیه: «فاصبر کَمَا صَبَرَ أَوَّلُو الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ؛ پس صبور و شکیبا باش؛ همان‌گونه که پیامبران اولوالعزم شکیبایی

کردند» (احقاف/۳۵)، واجب است و همان‌گونه بر دوست‌داران و اهل طاعتش نیز بنا بر آیه: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ؛ به یقین برای شما در "روش" فرستاده خدا، الگوی نیکویی [برای پیروی] است» (احزاب/۲۱)، واجب است (ر.ک: طبرسی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۳۲۹؛ حویزی، بی‌تا، ج ۵، ص ۲۳-۲۴، ح ۴۳؛ عبداللہی عابد، ۱۳۸۶ش، مقاله علی(ع) و تفسیر قرآن به قرآن، ص ۵-۱۶).

این روش، نشان می‌دهد که قرآن، دارای نظامی درون‌پیوندی و منسجم است و فهم درست آن، با تدبیر جامع و مقایسه آیات، امکان‌پذیر خواهد بود.

۵٫۱٫۷٫۷ معیار قراردادن قرآن برای همه امور

علی(ع) قرآن را اندرزدهنده‌ای صادق، هدایت‌گری خطاناپذیر و گوینده‌ای راست‌گو معرفی می‌کند که همنشینی با آن، همواره موجب افزایش هدایت و کاهش کوردلی و گمراهی می‌شود. از نگاه ایشان، انسان با داشتن قرآن، بی‌نیاز است و بدون آن، هرگز به بی‌نیازی واقعی نمی‌رسد؛ ازاین‌رو، باید قرآن را منبع درمان و پناهگاه در سختی‌ها دانست؛ زیرا شفا دهنده بزرگ‌ترین بیماری‌های معنوی؛ مانند کفر، نفاق و گمراهی است (ر.ک: نهج البلاغه، خطبه ۱۷۴، بند ۳۱۳).

بر اساس این، قرآن کتاب صدق و هدایت است و معیار قرار دادن آن، زمینه تشخیص حق از باطل و دستیابی به لایه‌های عمیق‌تر معارف الهی را فراهم می‌کند.

۵٫۱٫۷٫۸ چنگ زدن به قرآن

در نگاه علی(ع)، قرآن صرفاً کتاب تلاوت یا دانستن نیست؛ بلکه کتاب عمل است؛ تمسک به آن، موجب نگهداری و نجات انسان از سقوط و گمراهی می‌شود. ازاین‌رو، پیوند حقیقی با قرآن، در "عمل به قرآن" تحقق می‌یابد؛ نه صرف قرائت یا آگاهی ذهنی (ر.ک: نهج البلاغه، خطبه ۱۵۶، بند ۲۷۴).

منابع روایی شیعه و سنی، با نقل روایات فراوانی، بر نقش شفا بخشی و هدایت‌گری قرآن تأکید کرده‌اند. فرمایش امام صادق(ع) که «از هر بخش

بر اساس این، قرآن باید آموخته، فهمیده و در زندگی جاری شود؛ چراکه عمل به آن، موجب شکوفایی دل، دریافت نور هدایت و توان ایستادگی در برابر خواهش‌های نفسانی می‌گردد. تعامل صحیح با قرآن، انسان را از اسارت رأی شخصی و هواهای نفسانی رها نموده و به ساخت هدایت عملی و زیست الهی رهنمون می‌سازد.

۵/۱/۷/۱۰ شفا خواستن از قرآن

مهم‌ترین بُعد شفابخشی قرآن، درمان بیماری‌های اعتقادی انسان است؛ زیرا هدف نخست نزول قرآن، رهانیدن بشر از شرک و کفر و هدایت به توحید، ایمان و نور الهی است. علی (ع) با صراحت، قرآن را منشأ بی‌نیازی حقیقی معرفی کرده و راه درمان دردهای انسان را تمسک به قرآن و استشفای آن، می‌داند؛ چراکه انسان بی‌قرآن، هرگز از فقر معنوی رهایی نخواهد یافت (ر.ک: نهج البلاغه، خطبه ۱۷۶).

قرآن کریم در آیات متعددی، از جمله آیه ۹ حدید، غایت نزول خود را خروج انسان از "ظلمات" به "نور" بیان می‌کند. مفسران تصریح کرده‌اند که ظلمات، مجموعه‌ای از تاریکی‌های اعتقادی؛ مانند کفر، شرک، پیروی از طاغوت و انحراف فکری است و نور، همان ایمان و توحید است که حقیقتی واحد و هدایت‌گر هستند (ر.ک: طبرسی، ۱۴۲۶ق، ج ۹، ص ۲۹۶؛ قریشی، ۱۳۷۷ش، ج ۱۱، ص ۱۷-۱۶).

این خروج از ظلمت به نور، فرآیندی تدریجی است؛ هر مقدار رهایی از تاریکی‌های انحراف، مُحقق شود، به همان اندازه، ورود به نور ایمان را در پی خواهد داشت، و این حرکت، با توفیق الهی و هدایت قرآن تحقق می‌یابد.

علی (ع) در توصیف مؤمنان با تقوا، به اثر شفابخش قرآن بر جان انسان، اشاره کرده، می‌فرماید که آنان با قرآن، هم اندوه جان را می‌یابند و هم داروی درد خویش را (ر.ک: خطبه ۱۹۳/نهج البلاغه؛ طبرسی، ۱۳۶۷ش، ج ۹، ص ۳۴۹). در نگاه علوی، پیامبر (ص)، طبیب سیّار الهی است که با داروهای وحی، برای شفا دادن دل‌های کور،

می‌توان متناسب با هر نیازی بهره گرفت» (ر.ک: کلینی، ۱۳۶۳ش، ج ۲، ص ۶۲۳)، بیانگر جامعیت درمانی و راهبردی قرآن در مواجهه با دردها، بن‌بست‌ها و بحران‌های فردی و اجتماعی است. تأکید بر شفای بیماران با تلاوت سوره حمد نیز نشان می‌دهد که قرآن، افزون بر هدایت فکری، در ساحات روحی و وجودی انسان اثرگذار است.

از سوی دیگر، فهم قرآن دارای مراتبی است؛ از آشنایی ابتدایی با ترجمه آغاز می‌شود و با بهره‌گیری از تفسیر، تدبّر و تحلیل‌های عمیق‌تر، گسترش می‌یابد. براساس آموزه‌های اهل‌بیت (ع)، قرآن دارای لایه‌های تو در توی ظاهری و باطنی است و فهم آن، هرگز پایان نمی‌پذیرد (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ج ۱، ص ۷)؛ بلکه هر انسان به اندازه ظرفیت علمی، ایمانی و معنوی خویش از آن بهره می‌گیرد. بدین‌سان، فهم قرآن فرایندی مستمر، تدریجی و تعمیق‌پذیر دارد که با رشد انسان، ژرف‌تر می‌شود و همواره افق‌های تازه‌ای از هدایت را می‌گشاید (ر.ک: مظاهری، ۱۳۷۶ش، شماره ۱۸۳ و ۱۸۴).

۵/۱/۷/۹ عمل به قرآن

هدف اصلی از انزال قرآن، عمل به آن است؛ زیرا تعالیم الهی تنها در سایه عمل، به ثمر می‌نشیند و آثار تربیتی و هدایتی خود را آشکار می‌سازد. علی (ع) در توصیف اولیای الهی، آنان را کسانی معرفی می‌کند که قوام قرآن به وجود آنان است و قرآن نیز معیار شناخت و استواری آنان به‌شمار می‌آید (ر.ک: نهج البلاغه، حکمت‌های ۴۳۲ و ۶۵۳)؛ بدین معنا که پیوند آنان با قرآن، پیوندی زنده، آگاهانه و عملی است؛ نه صرفاً لفظی و ظاهری.

علی (ع) در خطبه ۱۷۶ نهج البلاغه، با تأکید بر مسئولیت انسان در برابر اعمال خویش، قرآن را میزان و داور اصلی رفتار و اندیشه معرفی می‌کند و مردم را به قرار گرفتن در شمار "عاملان به قرآن" فرامی‌خواند. از نگاه ایشان، ایمان قرآنی آن است که انسان، رأی و خواست نفس را در ترازوی قرآن بسنجد، امیال شخصی را متهم سازد و اندیشه و رفتار خود را تابع وحی قرار دهد.

*تقوا زمینه‌ساز تعلیم خاص الهی است: «وَاتَّقُوا اللَّهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ» (بقره/۲۸۲)؛ آموزشی فراتر از دانش ظاهری که به بصیرت قرآنی می‌انجامد.

*عبادت، مولّد تقوا و تقوا، شرط بهره‌مندی از هدایت است: «اعْبُدُوا رَبَّكُمْ... لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ» (بقره/۲۱).

علی(ع) نیز تقوا را محور اصلی رشد معنوی و بهره‌گیری از قرآن می‌داند. در خطبه ۱۹۱ نهج‌البلاغه، تقوا به عنوان حق الهی، سپر بلا در دنیا و راه وصول به بهشت در آخرت معرفی شده است. از نگاه امام(ع)، تقوا نه تنها عامل مصونیت انسان از لغزش؛ بلکه وسیله‌ای برای یاری گرفتن از خدا در فهم و عمل به دستورات الهی است.

بر اساس این، تقوا حلقه اتصال ایمان نظری به هدایت عملی قرآن است؛ بدون تقوا، قرآن در سطح الفاظ، باقی می‌ماند و با تقوا، آیاتش به نور راه، بصیرت عقل و منش زندگی تبدیل می‌شود.

۵/۱/۹ بهره‌مندی از تعلیم الهی

قرآن، کتاب هدایت است و هدایت الهی به صورت تدریجی و مرحله به مرحله تحقق می‌یابد؛ به گونه‌ای که بهره‌مندان از هدایت همگانی اولیه، در صورت پذیرش و همراهی، شایسته هدایت‌های بعدی می‌شوند. خداوند در چارچوب این هدایت آغازین، پیامبر(ص) را برای تلاوت آیات، تزکیه نفوس، تعلیم کتاب و حکمت و آموزش نادانسته‌ها فرستاد (ر.ک: بقره/۱۵۱). این وظایف، زمینه فهم قرآن را فراهم می‌کند و پذیرش آن، سبب افزایش پلکانی معرفت و بهره‌مندی عمیق‌تر از هدایت قرآنی می‌گردد.

۵/۱/۱۰ قراردادن خود در ذیل اراده الهی

از نگاه قرآن، کتب آسمانی جلوه اراده الهی برای هدایت بشرند و قرآن به عنوان کامل‌ترین کتاب وحیانی، هم ضامن هدایت و هم زمینه‌ساز رشد معنوی انسان است. با این حال، بهره‌مندی حقیقی از هدایت قرآن، وابسته به اختیار و پذیرش انسان است؛ پذیرش، موجب فزونی هدایت می‌شود و مقاومت، انسان را به گمراهی عمیق‌تر می‌کشانند؛

گوش‌های ناشنوا و زبان‌های ناتوان به جست‌وجوی بیماران غافل و سرگردان می‌پردازد و این شفا، در بستر قرآن، تحقق می‌یابد (ر.ک: نهج‌البلاغه، ۱۳۸۰، خطبه ۱۰۸، بند ۲۱۴).

درنهایت، قرآن نه تنها هدایت‌گر اندیشه؛ بلکه پاک‌کننده ظرف دل است. آیه ۱۴ مطففین و روایات مربوط به "زنگار دل‌ها" نشان می‌دهد که تلاوت قرآن همراه با توجه و استغفار، دل را از آلودگی‌های گناه و قساوت می‌زداید و آن را آماده پذیرش نور ایمان می‌سازد؛ از این رو، طلب شفا از قرآن، مقدمه تحقق غایت اصلی نزول آن، یعنی هدایت، تطهیر قلب و قرب الهی است (ر.ک: ابن فهد حلی، ۱۴۰۷ق، ص ۲۶۵؛ رجبی، ۱۳۷۷، شماره ۲۴).

۵/۱/۸ تقوا

تقوا رابطه‌ای دوسویه و زایا با ایمان دارد؛ ایمان، بذر تقوا را در جان انسان می‌نشاند و تقوا، ایمان را در میدان عمل صالح و پایداری رفتاری به ثمر می‌رساند؛ از این رو، کسانی که از ایمان ریشه‌دار برخوردارند، رفتار دینی ثابت‌تر و مقاوم‌تری دارند و کمتر در برابر فشارهای محیطی و وسوسه‌های بیرونی، دچار لغزش می‌شوند. قرآن نیز بارها بر این پیوند ناگسستنی میان ایمان و عمل تأکید کرده است.

یکی از مهم‌ترین آثار تقوا، دستیابی به لایه‌های عمیق‌تر هدایت‌گری قرآن است. آیات متعدد، این حقیقت را روشن می‌سازند که:

* قرآن ذاتاً کتاب هدایت است؛ اما هدایت بهره‌ورانه آن، ویژه متقین است: «ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ» (بقره، ۲).

* معیت الهی با اهل تقوا (إِنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ) (بقره/۱۹۴) سبب می‌شود که فهم انسان از آیات، ژرف‌تر گردد؛ زیرا این همراهی ربانی، زمینه افاضه نور، بصیرت و توفیق را فراهم می‌کند.

* میان تقوا و خردورزی رابطه‌ای مستقیم وجود دارد و تقوا، صفت صاحبان عقل زنده است: «وَاتَّقُونَ يَا أُولِيَ الْأَلْبَابِ» (بقره/۱۹۷).

حق، راهی دشوار و همراه با ابتلاست. آزمایش‌های الهی، گرچه گاه به صورت فقدان و کمبود جلوه می‌کنند، اما در حقیقت، ابزار رشد استعدادهای انسانی‌اند.

از نگاه قرآن، صبر تنها یک فضیلت اخلاقی نیست؛ بلکه شرط اساسی هدایت، اطاعت الهی و دریافت امدادهای غیبی است. یکی از آثار برجسته صبر، توان پاسخ‌دادن به بدی با نیکی است؛ روشی که تنها صابران به آن دست می‌یابند و از چرخه کینه، چرخه محبت و اصلاح اجتماعی می‌سازند.

همچنین صبر، انسان را از لغزش و گناه، مصون می‌دارد و زمینه دین‌داری حقیقی را فراهم می‌کند. روایات، صبر را سرچشمه خیر و پاداش می‌دانند (ر.ک: کلینی، ۱۴۳۰ق، ج ۳، ص ۲۳۱) و نمونه‌هایی چون حضرت یوسف (ع) نشان می‌دهد که صبر و تقوا، مقدمه عزّت، هدایت و عنایت الهی است. در عرصه فردی و اجتماعی نیز، پیروزی و موفقیت، بدون صبر، ممکن نیست.

درنهایت، صبر انسان را به مقام رضا می‌رساند؛ مقامی که ثمره هدایت الهی و بالاترین درجه تقرّب به خداوند است. بدین‌سان، صبر نه تنها مانع سقوط در سختی‌هاست؛ بلکه پلی است از ابتلا به هدایت و از هدایت به آرامش و رضایت الهی (ر.ک: افرنگان، ۱۳۹۹ش، ج ۱، ص ۹۷-۹۰).

۵/۱/۱۲ مراجعه به اهل بیت (ع)

فهم معصومان (ع) از قرآن، به سبب اتصال آنان به منبع وحی و عصمت الهی، فراتر از فهم عموم مردم است و بهره‌گیری از تفسیر و بیان آنان، موجب تعمیق فهم قرآنی دیگران می‌شود؛ از این رو، دریافت معارف قرآن از مسیر اهل بیت (ع)، نه یک انتخاب ثانوی؛ بلکه راهی مطمئن برای مصون ماندن از خطا و گمراهی است.

علی (ع) در خطبه ۸۷ نهج البلاغه، عترت پیامبر (ص) را زمامداران حق و یقین، پیشوایان دین، زبان‌های راستگویی و معیارهای هدایت معرفی کرده و تأکید می‌کند که باید آنان را در برترین جایگاه‌های

بنابراین، هدایت الهی؛ همگانی است؛ اما میزان بهره‌گیری از آن، به واکنش انسان، بستگی دارد.

اراده و مشیت الهی، هم در آفرینش و فعلیت بخشی انسان و هم در هدایت تکوینی و تشریعی، نقش بنیادی دارد. خداوند با عطای فطرت، عقل و ظرفیت‌های انسانی و با ارائه هدایت و حیانی، راه دستیابی به ایمان، اخلاق و عمل صالح را هموار کرده است. صاحبان فطرت سالم، با تمسّک به قرآن و هدایت معصومان (ع)، به سوی کمال و قُرب الهی پیش می‌روند؛ اما دلبستگان به گناه و هواهای نفسانی، از این نور، محروم می‌مانند.

براساس آیه ۲۶۹ بقره، حکمت موهبتی الهی است که به افراد شایسته عطا می‌شود و نشانه حکمت مطلق خداوند است. برخورداری از حکمت، عمق فهم و قدرت تذکّر را افزایش می‌دهد و تنها نصیب خردمندان می‌گردد. حکمت، بالاترین پاداش و نعمتی پایدار است که انسان را از آفات علمی و عملی حفظ می‌کند. خداوند به سبب علم مطلق خود، حکمت و رسالت را در جایگاه شایسته قرار می‌دهد؛ گاه نیز إعطای علم و حکمت به برخی، جنبه آزمایشی دارد. ثمره حکمت راستین، انفاق واقعی - به‌ویژه انفاق علمی همراه با اخلاص، تواضع و بدون منت - و تشخیص صحیح الهامات الهی از وسوسه‌های شیطانی است (ر.ک: جوادی آملی، ۱۴۳۶ق، ج ۱۲، ص ۵۱۶).

۵/۱/۱۱ صبر

قرآن کریم، صبر را از ارکان اصلی هدایت و رشد معرفتی انسان معرفی می‌کند. خداوند در آیات ۱۵۵ تا ۱۵۷ بقره، پس از اشاره به آزمون‌های گوناگون الهی همچون ترس، گرسنگی و ازدست‌دادن مال و جان، صابران را مشمول درودها، رحمت الهی و هدایت حقیقی می‌داند. این هدایت، نتیجه پایداری آنان و تعمیق فهمشان از معارف الهی؛ به‌ویژه قرآن است (ر.ک: جوادی آملی، ۱۴۳۶ق، ج ۷، ص ۶۸۱).

صبر در مسیر حق، زمینه‌ساز شکوفایی انسان و افزایش بهره‌مندی از هدایت قرآنی است؛ زیرا راه

وجود دارد که ناشی از برنامه‌های شیطانی و پیروی از هواهای نفسانی است و انسان را از قوانین الهی دور می‌کند.

براساس هدایت تکوینی، عقل به انسان عطا شده است؛ اما عقل به‌تنهایی برای رسیدن به کمال کافی نیست؛ زیرا:

۱. عقل بیشتر توان درک کلیات را دارد و برای شناخت جزئیات مسیر سعادت، به هدایت تشریعی نیازمند است.

۲. انسان، موجودی اجتماعی است و عقل فردی نمی‌تواند به‌تنهایی تمامی ابعاد سعادت فردی و جمعی را تضمین کند.

۳. هرچند عقل، حُسن و قُبْح افعال را اجمالاً تشخیص می‌دهد، اما این وحی الهی است که انسان را به انجام نیکی‌ها ترغیب و از بدی‌ها باز می‌دارد و ضمانت عملی برای التزام اخلاقی ایجاد می‌کند.

پس از ارائه هدایت تشریعی، انسان‌ها در مواجهه با آن، به دو گروه تقسیم می‌شوند؛ گروهی با تفکر، تأمل و پذیرش آگاهانه، حق را می‌شناسند، به آن ایمان می‌آورند و در عمل به دستورات الهی می‌کوشند؛ در مقابل، گروهی نه‌تنها خود به حق پایبند نمی‌مانند، بلکه مانع تحقق آن در جامعه نیز می‌شوند.

براساس سنت الهی، گروه دوم به‌تدریج به حال خود واگذار می‌شوند تا در انتخاب آگاهانه باطل، فرو روند. این واگذاشتن که نتیجه لجابت و اعراض مکرر از حق است، به "اضلال کیفری" یا سنت استدراج تعبیر می‌شود؛ در این حالت، انسان در گمراهی خود عمیق‌تر می‌شود؛ نه به سبب فقدان هدایت اولیه؛ بلکه به دلیل سوء اختیار.

در نتیجه، خدا در هدایت اولیه (تشریعی) همه انسان‌ها را به‌طور برابر، مخاطب قرار داده است؛ اما در هدایت ثانویه و خاص (تکوینی پاداشی)، این خود انسان است که با اختیار، عقل و عمل خویش،

قرآن، نهاد و با شوق و اشتیاق، همچون تشنگان به سوی آب، به سوی ایشان شتافت. این بیان، نشان‌دهنده نقش محوری اهل‌بیت(ع) در فهم صحیح و هدایت‌گر قرآن است.

از نگاه امام(ع)، گمراهی انسان‌ها نتیجه نداشتن نشانه‌های حق، دلایل روشن و معیارهای معرفتی است؛ اما حضور و پیروی از اهل‌بیت(ع)، این خطر را برطرف می‌سازد. اهل‌بیت، چراغ‌های هدایت، پرچم‌های دین، ترجمان قرآن و وحی‌اند و تبعیت از آنان، ضامن هدایت امت اسلامی است.

تأکید گسترده روایات شیعه و اهل سنت بر محبت اهل‌بیت(ع) نیز از همین حقیقت ریشه می‌گیرد؛ زیرا محبت، زمینه‌ساز پیروی است و پیروی از اهل‌بیت(ع)، به هدایت می‌انجامد. بدین‌سان، پیوند عاطفی و معرفتی با اهل‌بیت(ع)، انسان را به درک عمیق‌تر قرآن و پیمودن مسیر یقینی هدایت رهنمون می‌سازد (ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۵ش، ج ۳، ص: ۵۸۹-۵۷۵).

۶ نتیجه

هدایت الهی، براساس معارف قرآنی و کلامی، به سه قسم کلی تقسیم می‌شود: هدایت تکوینی عام (عمومی)، هدایت تشریعی و هدایت تکوینی خاص (پاداشی)؛ هدایت تکوینی عام، همه موجودات عالم را در بر می‌گیرد و هیچ‌گونه ضلالت و تخلفی از آن متصور نیست؛ زیرا هر موجودی براساس سرشت و نظام آفرینش خود، به سوی کمال مقتضی‌اش سوق داده می‌شود. در این سطح از هدایت، همه موجودات، بدون استثنا، تحت ربوبیت و راهبری الهی قرار دارند.

در مرحله بالاتر، هدایت تشریعی قرار دارد که ویژه موجودات مختار، یعنی انسان و جن است. خداوند، این هدایت را به‌صورت اولیه و همگانی در اختیار همه قرار داده و آنچه برای دستیابی به کمال، لازم است، از طریق وحی، بعثت پیامبران و نزول کتاب‌های آسمانی در دسترس بشر نهاده است. در کنار این نوع هدایت، امکان ضلالت نیز

خود را از آن، محروم می‌سازد. تفاوت انسان‌ها در بهره‌مندی از هدایت، نه به تبعیض الهی؛ بلکه به اختیار و انتخاب آگاهانه آنان باز می‌گردد.

درنهایت، براساس فرمایشات علی(ع) در نهج‌البلاغه، خدا تمام ابزارهای هدایت، نجات و سعادت را در اختیار بشر قرار داده است؛ آیات قدرت خود را در سراسر آفرینش آشکار ساخته و با عبرت‌های تاریخ اقوام پیشین، راه حق را روشن کرده است؛ از این‌رو، مسؤولیت نهایی پیمودن یا وانهادن مسیر هدایت، بر عهده خود انسان است.

شایستگی دریافت هدایت بیشتر را در خود ایجاد می‌کند. تنها گروهی اندک، با ایمان، عمل صالح، صفای باطن، یقین، صبر، تقوا و التزام عملی به قرآن، به این مرتبه از هدایت دست می‌یابند.

بر پایه هدایت اولیه، خداوند عقل، شعور و قدرت تشخیص نفع و ضرر، خیر و شر، سعادت و شقاوت را در اختیار انسان نهاده و همه اسباب لازم را فراهم کرده است؛ افزون بر آن، پیامبران را فرستاده تا دفینه‌های عقلی انسان را بیدار سازند. انسان در این مرحله یا با شکرگزاری و اطاعت، به هدایت خاص و پاداشی می‌رسد و یا با ناسپاسی و سرپیچی،

منابع

- قرآن کریم، (۱۴۱۸ق) ترجمه محمد مهدی فولادوند. تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- نهج البلاغه، (۱۳۷۹) ترجمه محمد دشتی. قم: مشهور.
- آمدی، عبدالواحد بن محمد، (۱۳۷۸ش) غررالحکم و دررالکلم، ترجمه هاشم رسولی محلاتی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید، (۱۳۶۳ش) شرح نهج البلاغه، قم: انتشارات مکتب ایه الله العظمی المرعشی النجفی.
- ابن اثیر جزری، (۱۲۸۷ق) اسد الغابه، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن رویش اندلسی، (۱۴۱۵ق) المقتطفات، تهران: انتشارات معاونت فرهنگی مجمع جهانی اهل بیت(ع).
- ابن عبدالبر قرطبی، یوسف بن عبدالله، (۴۱۵ق) الاستعیاب فی معرفه الاصحاب، با تحقیق علی محمد معرض و...، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن عساکر، علی بن حسن، (۱۴۱۵ق) تاریخ مدینه دمشق، به تحقیق علی شیر، بیروت: دارالفکر.
- ابن فهد حلی، احمد بن محمد، (۱۴۰۷ق)، عده الداعی و نجاح الساعی، قم: دارالکتاب الاسلامی.
- افرنگان، علی، (۱۳۹۹ش) مقاله آثار تربیتی صبر در زندگی انسان از منظر قرآن کریم، مجله علمی علوم اسلامی انسانی، شماره ۲۳، صص ۹۷-۹۰.
- جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۷۸ش)، تسنیم، تفسیر قرآن کریم، قم: نشر اسراء.
- حلی، احسن بن سلیمان، (۱۳۷۰ق)، مختصر بصائر درجات، قم: انتشارات الرسول المصطفی.
- حویزی، عبدالعلی بن جمعه عروسی، (بی‌تا) تفسیر نورالثقلین، به تحقیق سیدهاشم رسولی محلاتی. چاپ دوم. قم: چاپ العلمیه.
- خوارزمی، موفق بن احمد، (۱۴۱۷ق) المناقب، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۶ق) مفردات الفاظ القرآن، بیروت: دارالقلم.
- سبزواری، محمد، الجدید فی تفسیر القرآن المجید، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۶ق.
- صدر، رضا، (۱۳۷۸ش) محمد(ص) فی القرآن، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
- صدوق، محمد بن علی، (۱۳۸۵ق) علل الشرایع، قم: کتابفروشی داوری.
- طباطبایی، محمدحسین، (۱۳۹۳ق) تفسیر المیزان، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، احمد بن علی بن ابی‌طالب، (۱۳۸۰ش) احتجاج، نجف: انتشارات الشریف الرضوی.
- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۴۱۲ق)، تفسیر جوامع الجامع، قم: حوزه علمیه قم.
- طوسی، محمد بن حسن، (بی‌تا)، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- طیب، عبدالحسین، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، تهران: اسلام، چاپ: ۲، ۱۳۶۹ش.
- عاملی، جعفر مرتضی، (۱۴۲۶ق)، الصحیح من السیره النبوی/الأعظم، قم: دار الحديث.
- عبداللهی عابد، صمد، هدایت و ضلالت از منظر قرآن با درآمدی بر تفسیر موضوعی قرآن، تبریز،

متقی هندی، علاءالدین علی المتقی بن حسام الدین،
(۱۴۰۹ق)، کنزالعُمَال، بیروت:
مؤسسه الرساله.

مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳ق)، بحارالانوار، بیروت:
دار احیاء التراث العربی.

محمودی، محمد باقر، (بی تا)، نهج السعاده فی
مستدرک نهج البلاغه.

مظاهری، حسین، (۱۳۷۶ش)، مقاله تمسُّک به قرآن،
نشریه پاسدار اسلام، شماره ۱۸۴ و ۱۸۳.

مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۸۱ش)، پیام قرآن، تهران:
دارالکتب الاسلامیه.

میبدی، احمد بن محمد، خلاصه تفسیر ادبی و
عرفانی قرآن مجید بفارسی از کشف الاسرار،
تهران: اقبال، چاپ: ۲، ۱۳۵۲ش.

مهدوی دامغانی، محمود، (۱۳۷۴ش)، جلوه تاریخ در
شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، تهران: نشر
نی.

انتشارات دانشگاه شهید مدنی آذربایجان،
۱۳۹۸ش.

-----، ۱۳۸۶ش، مقاله علی(ع) و تفسیر
قرآن به قرآن، مجله اندیشه های اسلامی،
سال اول، شماره اول.

----- و علی احمد ناصح، ۱۳۹۴ش، مقاله
"جایگاه علی(ع) در تفسیر قرآن"، دوفصل-
نامه تفسیرپژوهی، پاییز و زمستان
۱۳۹۴ش.

فیض کاشانی، محمدبن مرتضی (محسن)، (۱۴۱۹ق)،
الصادق فی تفسیر القرآن، به تحقیق
سیدمحسن حسینی امینی، تهران:
دارالکتب الاسلامیه.

قرائتی، محسن، (۱۳۷۴ش)، تفسیر نور، تهران، مرکز
فرهنگی درس هایی از قرآن.

قریشی، علی اکبر، (۱۳۷۷ش)، تفسیر احسن
الحديث، تهران: بنیاد بعثت مرکز چاپ و
نشر.